

KRIŽANJE VERE

Ljudmil Dimitrov

*V mojih prsih se bojujeta dve duši:
duša angela in demona.*

P. K. Javorov

Pričujoča antologija predstavlja prvi tovrstni poskus antologije bolgarske dualistične proze, zato jo lahko upravičeno štejemo za eksperimentalno, do določene mere pa tudi kanonsko. Namen tega predgovora je pojasniti in utemeljiti njen nastanek.

Najprej je treba osvetlili pojem *dualizem*, iz katerega izhaja več kot tisočletna estetska tradicija v bolgarski književnosti in miselnosti, ubesedena v prepoznavnem, sprva posnemovalnem, pozneje pa stiliziranem diskurzu.

Dualizem je v humanistiki (drugače kot v fiziki, kjer se prav tako uporablja) filozofski in religiozni pojem (iz latinskega *duo*, *dualis* v pomenu *dva*, *dvojen*), ki označuje obstoj med seboj neodvisnih, a nasprotujočih si osnovnih načel: dobrega in zla, svetlobe in teme, Boga in Satana. Dualizem torej sopostavlja dva temeljna, vendar nezdružljiva principa. V ožjem smislu razlaga in povzema tudi gnostične teogonične in kozmogonične mite o tem, da je zlo in človeško grešnost ustvaril hudič, večni nasprotnik Boga, ki mu pripisujejo tudi neformalno vlogo pri oblikovanju materialnega sveta. Nasprotje dualizma je monizem, razumljen kot filozofski način preseganja ideje o večnem boju med

dobrim in zlim v svetu, predvsem pa v naravi (biti) človeka. Pojem dualizem je v 18. stoletju uvedel nemški filozof Christian Wolff za razlikovanje duhovne in materialne substance, čeprav se dualistične ideje pojavljajo že v antiki (na primer pri Platonu, Avreliju Avguštinu in številnih drugih mislecih ter teologih).

Kdaj in kako se je dualizem pojavil v Bolgariji?

Medievalisti – zgodovinarji in literarni zgodovinarji – prodor in prisotnost dualizma v Bolgariji najpogosteje razlagajo kot posledico *pokristjanjevanja* leta 864, ki ga je izvedel knez Boris I. (vladal je med letoma 852 in 889). To je pravzaprav leto sprejetja bizantinske ortodoksne različice krščanstva kot uradne religije bolgarske države. Preden se je knez dokončno odločil za pravoslavlje, si je dopisoval s papežem Nikolajem I. glede možnosti, da bi izbral katolištvo, in mu po svojih odposlancih poslal seznam 115 vprašanj, na katera je prejel 105 strnjenih odgovorov. Vladar je upal, da mu bo papež poslal kardinala, ki bi bil posvečen v nadškofa (patriarha) bolgarske cerkve, vendar je vodja Vatikana predlog zavrnil. Nikolaj I. je med pogajanji umrl, za njegovega naslednika pa je bil izvoljen Hadrijan II., ki je Borisu I. priporočil škofo, izrazite nasprotnike politike bolgarskega kneza, zato jih je ta odslovil. Tako se je končal dialog z Rimom in Boris se je obrnil h Konstantinoplu. Po zapletenih diplomatskih potezah in pogajanjih leta 879 je grški patriarh Fotij priznal avtokefalnost Bolgarske pravoslavne cerkve, ki je odtlej lahko sama izvajala ustoličevanje svojih duhovnih voditeljev. Tako je bil za prvega bolgarskega patriarha izvoljen Jožef I., zvest pravoslavni politiki Borisa I. in pozneje njegovega sina Simeona I. (Velikega), v času katerega je Bolgarija doživela zlato dobo svoje kulture.

Medtem se je sedež oblasti iz stare prestolnice Pliske premaknil v Preslav. Pliska je bila namreč izrazito konservativna in tamkajšnja elita ni bila pripravljena sprejeti nove vere, saj je bila večina prebivalstva še vedno naklonjena poganstvu. Kmalu zatem je Boris I. sprejel učence Cirila in Metoda, ki jih je nemška duhovščina pregnala iz Moravske. V Preslavu je konec 9. in v začetku 10. stoletja nastala nova pisava (cirilica),¹ knez pa je odredil ustanovitev in začetek delovanja dveh književnih šol – preslavske, ki jo je vodil škof Konstantin,

1 Najzgodnejši znani pisni spomeniki v cirilici so napis na skalnem samostanu pri vasi Krepča v severozahodni Bolgariji iz leta 921 in dvojezični napis z grško in cirilično pisavo na keramični vazi iz Preslava iz leta 931 (v času vladavine carja Simeona I.).

ter ohridske, ki jo je vodil škof Kliment. Šoli sta bili med seboj povezani, s tem da je bil Ohrid predvsem književno središče, Preslav pa je bil poleg izobraževalnega tudi politični in verski center bolgarske države. V teh šolah, ki sta delovali kot nekakšni prvi slovanski univerzi, je nastajalo izvirno in prevodno slovstvo, ki predstavlja temelj srednjeveškega slovanskega razsvetljenstva in je primerljivo z najrazvitejšimi evropskimi kulturnimi središči tistega časa – Rimom in Bizancem.

Toda potem ko sta Boris I. in Simeon Veliki utrdila Prvo bolgarsko cesarstvo in ga pripeljala do političnega in kulturnega vrhunca, so se v času carja Petra, ki je na prestolu nasledil očeta Simeona in vladal kar 42 let (927–969), razmere postopoma spremenile. Prav to obdobje povezujemo z nastankom dualistične herezije, znane kot *bogomilstvo*. Po najbolj razširjenih tezah je razlog za njegovo priljubljenost v odporu proti nasilnemu uvajanju krščanstva. Zaradi nepokorščine in zavrnitve pokristjanjevanja so se leta 866 pliskovski bojarji uprli Borisu I., ki je upor zatrl z usmrтитvijo vseh 52 uporniških rodbin.² Tako je bil dobesedno obglavljen stari elitni sloj države, ki je hotel ostati poganski. Ta teza je prerasla v mit in jo je težko omajati, ne glede na to, ali govorimo o 52 rodbinah ali o 52 posameznikih (v obeh primerih je brez dvoma šlo za množični pokol). Nič manj prepričljivo pa ni stališče eksarha Stefana,³ da sta k odporu proti novi veri prispevala tako »vztrajanje pri poganstvu« kot tudi »pomanjkanje bolgarskih duhovnikov in učiteljev, ki bi lahko ljudstvo poučevali v bolgarskem jeziku in mu razlagali, kakšno zlo prinaša nova doktrina« (Ekzarh Stefan 2012: 58). Ta problem je ostal aktualen še stoletja, Bolgari pa so si tudi v času osmanske nadvlade prizadevali za samostojno cerkev brez grške duhovščine, v kateri bi bogoslužje potekalo v bolgarskem jeziku. Ta cilj so dosegli šele leta 1870. Eksarh Stefan pa je imel prav še v nečem, in sicer da je Boris I. »dobro razumel, kako pomembna je neodvisna cerkev v neodvisni državi, kakršna je bila Bolgarija že dolgo« (prav tam: 27), vendar sta način uvajanja pravoslavlja in pojav bogomilstva »privedla bolgarski narod do velike verske krize, ki je bila mešanica ostankov poganstva in popačenih resnic krščanstva – nekakšne dvojne vere v srednjem veku« (prav tam: 60).

V zgodovini srednjeveškega slovanskega pismenstva zavzema pisna dedščina bogomilstva, najmočnejšega neformalnega gibanja, ki se je v Bolgariji

2 Po drugih podatkih je bilo le 52 njihovih starešin (voditeljev).

3 Stefan I. (1878–1957) je bil visoki bolgarski duhovnik, eksarh (tj. namestnik patriarha, nadškof) Bolgarske pravoslavne cerkve od leta 1945 do 1948.

pojavi v 10. stoletju, posebno mesto. Njegove korenine lahko najdemo v dualistični filozofiji naukov, kot sta pavlikijanstvo in masalijanstvo,⁴ ki sta bila na bolgarskih tleh razširjena že prej, vendar se razvije kot samostojna, uradni cerkvi alternativna doktrina, ki sčasoma doseže veliko priljubljenost in pritegne številne privrženke, združene v samostojno bogomilsko skupnost. Konkretno podatke o gibanju najdemo v dveh izvirnih pisnih virih iz njegovega časa: v pismu konstantinopelskega patriarha Teofilakta iz leta 941, v katerem odgovarja na vprašanje carja Petra, katere ukrepe naj sprejme proti vse bolj razširjeni hereziji, in v znameniti polemični *Besedi* prezbiterja Kozme proti bogomilom, iz katere lahko rekonstruiramo večino elementov njihovega filozofskega in obrednega sistema.⁵ V poznejših obdobjih se bogomili omenjajo ne le v bolgarskih, temveč tudi v bizantinskih virih. Gibanje je dobilo ime po svojem ustanovitelju in voditelju – med drugim Kozma piše: »In tako se je v dobi pravovernega carja Petra pojavil pop Bogomil, ali bolje rečeno Bogu-ne-mil, ki je prvi začel širiti herezijo po bolgarskem ozemlju« (v Minčev 2025: 171).⁶

Drugače od načel, podedovanih iz predhodnih doktrin, sledi dualizem bogomilov lastni logiki. Njihov nauk zagovarja idejo prvotnosti načela dobrega, poosebljenega v Bogu, in drugotnosti načela zla, ki se mu upira in je na koncu obsojeno na propad. Osrednje prizadevanje herezije je osvoboditev človeka izpod hudičeve oblasti, kar zahteva določen način življenja in spoštovanje strogih pravil znotraj celovitega moralno-filozofskega sistema z lastnimi rituali, postulati in postopki. Posebej pomemben je *etos* bogomilov, ki zagovarjajo post, vzdržnost, ponižnost in krotkost. Zavračajo vojno in ubijanje (tudi živali, zato so vegetarijanci), ne sklepajo zakonske zveze ter odklanjajo vsakršno hierarhijo – od splošne delitve na bogate in revne do konkretnih družbenih funkcij v državni ali cerkveni upravi. Duhovnike razumejo kot nepotrebne

4 Pavlikijani (sledilci apostola Pavla) so podpirali idejo manihejcev o dveh načelih – dobrem in zlem, ki sta v nenehnem boju. Nevidni svet je načelo dobrega, materialni, vidni svet pa je načelo zla. Nasprotujejo cerkveni hierarhiji in obredom ter menijo, da za razlago evangelija duhovniki niso potrebni. Podobna stališča imajo masalijani. Po njihovem lahko zlo silo, vgrajeno v človeško dušo, katere plod je vidni svet, premagamo z molitvijo in asketskim življenjem, tako da človek postane »duhovno popoln«.

5 Delo je verjetno nastalo ob zboru proti bogomilom, ki ga je leta 1211 sklical car Boril (1207–1218), gre za najmočnejši ukrep proti gibanju, ki so ga izvedle uradne državne institucije in cerkev.

6 O ustanovitelju gibanja, imenovanem po njem, ni veliko znanega, kar je porodilo različne dvomljive teze o dejanskem obstoju osebnosti. Kljub temu pa Kozma personificira avtorja herezije s tem imenom.

posrednike med Svetim pismom in človekom, svetišča pa kot povsem odvečna. Od kanoničnih knjig sprejemajo le gnostični četrti evangelij po sv. Janezu in Razodetje, okoli katerih oblikujejo svoj kult, ki se postopoma organizira v tajno skupnost s tremi notranjimi stopnjami posvečenja – popolnih, vernikov in slušateljev; v zgodovinopisju pa to predstavlja prototip poznejših mističnih (masonskih) združb. Prehod med posameznimi stopnjami spremlja poseben obred, po katerem posvečeni pridobi dostop do določenega skrivnega znanja. To, kakor tudi izjemna slovstvena zapuščina, je zagotovo v nasprotju z razširjenim mnenjem, da so bili bogomili predvsem nepismeni kmetje in nižja duhovščina. Privržencev bogomilske doktrine je bilo veliko, kar je prisililo carja Petra, da poišče pomoč patriarha v Konstantinoplu, dejanski člani skupnosti pa niso bili naključni ljudje (mednje je verjetno sodil tudi najmlajši carjev brat, prvi izpričani mistik in jasnovidec v Bolgariji, znan kot Bojan Čarodej).

Politični pomen bogomilstva je bil v tem, da je širšim družbenim slojem ponudilo možnost združevanja okoli sprejemljive ideologije, ki je bila sicer podobna uradni, vendar hkrati drugačna, ter pokazalo potrebo po razmisleku in samostojni interpretaciji kanonične doktrine pravoslavnega krščanstva, ki ga je podpirala država. Sama bogomilska pridiga je vsebovala elemente upora in nepokorščine vsaki oblasti, ki neizogibno omejuje svobodo duhovne izbire. Kot poudarja eksarh Stefan: »Bogomilski nauk je bil usmerjen predvsem proti podrejanju razuma kakršnikoli oblasti. Kot protest proti verskemu in političnemu režimu ima bogomilska doktrina dve plati, eno družbeno in politično, drugo pa versko in cerkveno; zato ima svojo teogonijo, svojo kozmologijo, svojo dogmatiko in svojo etiko.« (Ekzarh Stefan 2012: 64) Gibanje je bili izjemno dolgoživo: njegovi privrženci so se obdržali vse do padca Bolgarije pod osmansko oblast (14. stoletje), nato pa so bili izgnani. Njihovo preseljevanje (in širjenje nauka), pospremljeno z vzponi in padci, se je pravzaprav začelo že konec 11. stoletja. Najprej so se pojavili v Srbiji, kjer jih kralj Stefan zatrl in uničil tudi njihove knjige, pozneje pa so našli zatočišče v Bosni, kjer je njihova vera prerasla v državno religijo. Tja so prenesli tudi glagolico kot skrivno pisavo za posvečene, kasneje pa je del njih in njihovih privržencev sprejel katolištvo, drugi del pa islam. Glagolski napisi so ohranjeni tudi na Slovenskem (v cerkvi v Hrastovljah, znani po freski Mrtvaški ples). Prve omembe njihove prisotnosti v Zahodni Evropi (Ilirija, Dalmacija, Italija, Nemčija, Flandrija, Anglija, južna Francija) segajo v konec 11. in začetek 12. stoletja, kjer jih poimenujejo z različnimi imeni: bugri ali

bulgri, babuni (v Bosni), katari (v Nemčiji), manihejci, pavlikijani, patareni (v Italiji), albižani (v Franciji).

Poleg družbenega in političnega pomena bogomilov, njihove filozofije in ritualnega sistema je posebej zanimiva tudi njihova književnost.⁷ Žal je do nas prišlo zelo malo njihovih izvirnih besedil, večinoma znanih v latinskih prepisih, med katerimi je najzanimivejša *Tajna knjiga bogomilov*, ki vsebuje opis ritualne prakse te heretične skupnosti. Pričujoča antologija se začneja s prevodom obeh ohranjenih različic – dunajske (iz 12. stoletja) in karkasanske (iz 14. stoletja). Kljub njuni podobnosti se med njima pojavljajo številne razlike, kar kaže na to, da sta bili prevedeni ali prepisani iz različnih prvotnih virov. Po besedah enega od najbolj poglobljenih raziskovalcev tega nauka, prof. Jordana Ivanova, je bila *Tajna knjiga* »iz Bolgarije prenesena v 12. stoletju, najprej v konkoreško dualistično skupnost, ki je bila veja bolgarske bogomilske cerkve. Concorezzo je mesto, ki leži približno 25 km severovzhodno od Milana in spada pod škofijo mesta Monza. Dokaz za bolgarski izvor *Tajne knjige* najdemo na koncu njenega karkasanskega rokopisa: »To je zablod polna skrivnost heretikov iz Concorezza, ki jo je iz Bolgarije prinesel njihov škof Nazarij (Hoc est secretum Hæreticorum de Concôrezio, portatum de Bulgaria Nazario, suo episcopo, plenum erroribus).« (Ivanov 1925: 66)

Knjiga, ki je pravzaprav kompilacija različnih priredb iz kanoničnih in nekaterih nekanoničnih besedil, skuša oblikovati privlačno in dostopno zgodbo o Jezusovi filozofiji in veri, podani kot razodetje skozi njegove lastne besede ljubljenu učenca Janezu med zadnjo večerjo, s čimer ga osvetli iz povsem drugačnega kota kot v biblijski pripovedi. Pri tem je bolj kot heretični profil zgodbe pomembna postopna predstavitev in utemeljitev povsem nepričakovanega, a zaokroženega kozmogoničnega in eksistencialnega sistema. Matrica je Sveto pismo in neznani avtor (ali avtorji) *Tajne knjige* skuša(jo) ohraniti žanrske okvire in diskurzivni model, ob tem pa v besedilo vnesti novo vsebino, ki obravnava znano temo, vendar bistveno odstopa od kanonične interpretacije. Ne gre nujno za herezijo, temveč za prve poskuse analitičnega, racionalnega mišljenja in iskanja vzročno-posledičnih povezav med resničnostjo

7 »Delali so z izjemno marljivostjo v literaturi in oboževali branje, še posebej apokrifno literaturo, ki je v resnici predstavljala njihovo notranje življenje, tiho vero v njihovo prihodnost. Vsaka skupnost je imela redno šolo. Vsi bogomili so morali znati brati, pisati in se učiti. To je okoliščina, ki je zelo prispevala k vplivu bogomilov na literaturo, a vedno v povsem apokrifni smeri.« (Ekzarh Stefan 2012: 73)

in izmišljeno pripovedjo. Svet ne nastane po vsemogočni Božji volji, temveč iz obstoječe materije, ki aktivira svoj potencial in »rojeva« oblike, zarodke in bitja, ki kmalu postanejo temelj nadaljnjega razvoja sveta. *Tajna knjiga*, ki je prišla do nas, je zasnovana kot nekakšen vprašalnik oziroma »intervju« Janeza s Kristusom.

Prav to variiranje med uradnimi in apokrifnimi (tajnimi) besedili je prispevalo k vitalnosti tedanje bolgarske literature. Bogomili so v obstoječo, zapovedano pravoslavno doktrino vstopali s svojim »posebnim« mnenjem in postali nezaželeni ter zaznamovani kot odpadniki, sovražniki in anarhisti. Krščanska ideja oziroma kult pri tem ostajata seveda neomajna, odpor pa je povzročil precedens, ki je omogočil razmislek, analitični pristop, dvom in nestrinjanje – neke vrste »predčasno« razsvetljenstvo.⁸ Kot poudarja eksarh Stefan, sklicujoč se na zahodne teologe: »je na začetku 11. stoletja bolgarska bogomilska cerkev vodila vse albižanske in katarske cerkve na Zahodu. Pošiljala je škofe ali apostole na zborovanja zahodnih cerkva. [...] Bolgarija je bila literarno križišče opozicije. Tu so bile bogomilske in apokrifne knjige napisane ali prevedene, nato pa razširjene po vseh slovanskih deželah. Dolgo časa je bila produkcijsko središče bogomilske literature. [...] Bogomilska revolucija vsebuje zametke in elemente, na podlagi katerih so kasneje delovali veliki reformatorji Zahodne Evrope.« (Ekzarh Stefan 2012: 75–76, 95)

Vendar pa bi močno zgrešili, če bi dualizem omejili zgolj na odnos Bog – hudič in na vprašanje, kdo prevlada v našem kozmogoničnem obstoju. Literatura namreč poudarja nekaj drugega oziroma se sprašuje, kje je dobro in ali se lahko uresniči ter zmaga tudi z ne povsem »legitimnimi« sredstvi. Prav njegovo iskanje in vzpostavljanje poraja protislovja, razprave, analize, ugovore, opozicije, celo aporije. Kajti v teoretičnem smislu sta dobro in ljubezen uveljavljeni in stalni kategoriji – prihajata od Boga, sta njegova »stvaritev« in imata jasne razsežnosti in koordinate. Ko pa se znajdeti v gravitacijskem polju tukajšnjega, konkretnega bivanja in sta podvržena praksi (»uzusu«), se neizogibno izpostavi grešnosti in nujno potrebujeta zaščito, bojevanje, apologijo. Z drugimi besedami: da bi se ljubezen uveljavila kot najvišja kategorija, skupaj

8 Druga bolgarska država pa je kot obliko uradne krščanske veroizpovedi sprejela hezihazem v osebi Teodosija Trnovskega (1300–1363) in patriarha Evtimija Trnovskega (1325–1402). V prvi polovici 20. stoletja izstopa figura Petra Danova – Učitelja (1864–1944), ustanovitelja Svetovne bele bratovščine – združenja za ezoterično krščanstvo in okultizem s privrženci po celem svetu.

z dobrim, usmiljenjem, človekoljubjem, plemenitostjo in drugimi pozitivnimi osebnostnimi vrlinami, mora premagati nasprotovanja in ovire konservativnega mnjenja, klišejev, zavisti, zlobe, omalovaževanja, zapostavljanja in prezira. Italijanski bolgarist in medievalist prof. Riccard Picchio ugotavlja: »...kdor bi danes želel določiti vlogo bolgarske civilizacije v srednjem veku, bi se mu lahko široka razširjenost bogomilstva zdela pomembnejši dejavnik kot sama uradna kultura, ki so jo izžarevali Preslav, Ohrid in Trnovo. Najpomembnejša pa je vzporednost teh dveh procesov kulturne kodifikacije. Lahko bi rekli, da gre za dve plati istega kovanca, torej za dve manifestaciji istega tipa kulture, ki sem ga v celoti opredelil kot paradigmatičnega. Tako glede jezika kot literarno-doktrinarnih prototipov, ki jih je ustvarila pravoslavna slovanska kultura, pa tudi glede bogomilske kulture srednjeveška Bolgarija ni zgolj posrednica, temveč ustvarja nove sheme in obrazce« (Picchio 1993: 157).

* * *

Antologija *Med hudičem in Bogom* poleg dunajskega in karkasonskega prepisa *Tajne knjige bogomilov* vključuje še devet zgodb šestih najznamenitejših bolgarskih pisateljev 20. stoletja, ki nadaljujejo tradicijo dualistične proze. Sledijo si po letnicah rojstva njihovih avtorjev, v besedilih pa se kažejo različni odtenki dualizma. Nekateri se tesneje držijo sloga bogomilskih izročil in legend, drugi pa se nagibajo k posebni smeri, ki se je pojavila v obdobju med svetovnima vojnama in je v literarni zgodovini poimenovana *diabolizem*, pri čemer vendarle ohranjajo arhetipske projekcije srednjeveške heretično-poganske dvojnosti, vendar reflektirane skozi filtre takrat aktualnega modernističnega svetovnega nazora. Šele v času najostrejšega totalitarizma v drugi polovici 20. stoletja je Emilijan Stanev »osvobodil« dualistični diskurz izpod vsiljenega utopičnega socialističnega realizma in omogočil njegov preboj v sterilni kanon. Vse izbrane pripovedi tematizirajo fenomen ikone, obdane z božanskim in (vsaj začasno) obsedene s satanskim.

Elin Pelin (1877–1949) je eden najvidnejših mojstrov kratke zgodbe v bolgarski literaturi. Z izvirnim slogom je ustvaril nepozabne, plastične podobe in fabule, v katerih osrednje mesto zavzema tudi pokrajina, povzdignjena na raven literarne osebe. Abstraktna podeželska tematika je prežeta s psihologizmom in duhovitostjo ter raziskuje eksistencialne probleme ljudi, ki živijo, kot

da je vsak dan praznik, in preživijo zahvaljujoč svojemu čutu za pravičnost in sposobnosti samoironije. V antologijo smo vključili dve zgodbi iz prozne zbirke *Pod samostansko trto* (1936), ki predstavlja vrhunec njegovega ustvarjanja: *Oči svetega Spiridona* in *Ogledalo svetega Krištofa*. Njegov odnos do religije in duhovščine je sprva ambivalenten, nato pa Božje sporočilo vse globlje prodira vanj. Na vprašanje, kaj ga je spodbudilo k pisanju te zbirke, v kateri nekoliko odstopa od svojega značilnega sloga, je odvrnil: »Vedno so me zanimala [...] življenja svetnikov. On (njegov stric duhovnik – op. L. D.) mi jih je dajal in jaz sem jih bral. In od tam sem dobil zamisel, da napišem *Pod samostansko trto* s SVOJIM razumevanjem svetnikov.« (Pelin 1978, 6: 263) Njegove zgodbe, ki močno spominjajo na prilike, so abstraktne in niso umeščene v določen zgodovinski čas ali prostor, razen splošne lokacije iz naslova zbirke – samostana. Pravzaprav gre za mistifikacijo: vse, kar beremo, pripoveduje skrivnostni oče Sisoj, iguman, pri katerem »avtor« preživi poletje in posluša njegovo pripovedovanje. Ko se junaki zgodb soočijo z zlom (sv. Krištof na hrbtu nosi samega hudiča!), sprva podležejo skušnjavam, strastem in nečimrnosti, kmalu pa jim uspe to »nevtralizirati« in preobrniti v svetlo perspektivo čistosti in Bogu všečnega vedenja. V tem smislu optimizem premaga negativne misli in medlost do življenja.

Sledita dve (za bolgarsko literaturo 20. stoletja kanonični) zgodbi izvrstnega pisatelja **Jordana Jovkova** (1880–1937), čigar dela ob psihološki in metaforični fabulaciji (metafizična videnja, prerokbe, delovanje usode, fatalistična srečanja, heroika, projicirana v razhajajoča se semiotično-simbolna polja, kjer protagonist projicira ničejsko platformo nadčloveka) vztrajno gravitirajo od fragmentarnih k monolitnim celotam. Najboljši primer za to je konceptualna zbirka *Staroplaninske legende* (1927), iz katere smo izbrali dve besedili.

Najzvestejša straža na formalni in vsebinski ravni razvije idejo *trojnosti*: potencialno so zastavljeni *trije* ljubezenski trikotniki, v središču katerih je ista ženska – Ranka; samostan, kjer služi Dragota, nosi ime Sveta *Trojica*; *trije* moški uvajajo *tri* samostojne pripovedne linije, ki se na koncu združijo v skupno žarišče; čisto na koncu pa Ranka ponovno ostane med dvema moškima, a tokrat sta to njena sinova. Najprej je predstavljen Dragota. Skozi njegov pogled in zavest poteka večji del dogajanja, in to v zapleteni fabulaciji – tako retrospektivno kot sočasno z dogajanjem. Je priča, subjektivni »razlagalec« in udeleženec. Pomemben del njegove karakterizacije je njegovo ime, ki izhaja

iz korena »drag«. Toda izkaže se, da je drag predvsem samemu sebi. Kosan je predstavljen kot Dragotin dvojnik in antipod hkrati. Skupna jima je prvinska naklonjenost do Ranke in to, da sta »samotarja«, ki pa sta izbrala različna modela izolacije: prvi živi v samostanu (torej zunaj sveta), drugi pa kot hajduk (torej zunaj zakona). Kritiki odnos med hadžijem Eminom in Ranko pogosto interpretirajo le v perspektivi nasilnež – žrtev, gospodar – sužnja, Turek – Bolgarka, kar pa je zavajajoče, saj logika dogajanja jasno pokaže, da hadži Emin postopoma postaja osrednji lik. Edini je vreden Rankine ljubezni in se do nje vedno vede kot do osebe. Začetne negativne konotacije (sultan, gospodar, druga vera) postopoma nadomesti celovit *estetski* vtis njegove osebnosti. Njegove geste izražajo voljo gospodarja, a tudi zaljubljenca. Po premagani preizkušnji se z Ranko dokončno združita. Izkaže se, da je Rankina najzvestejša straža ljubezen. V epilogu, ki se dogaja dvajset let kasneje, sinova ne varujeta matere, temveč ona, krvno povezana z njima, ne more in noče zapustiti njiju. (po Malinova-Dimitrova 2002: 9–10)

Zgodba *V času kuge* sodi v literarno tradicijo arhetipskega modela »gostija med kugo« (svatba – smrt), ki ga srečamo pri Giovanniju Boccacciu, Danielu Defoju in Aleksandru Puškinu, vendar tu dobi lastno upodobitev, utemeljeno na dialektiki dualizma. Zaključni prizor z Jezusovo desnico, dvignjeno za blagoslov nad trupli dveh zaljubljenih mrtvecev, ni nič manj pretresljiv kot ikone z izbodenimi očmi iz prejšnje zgodbe.

Nikolaj Rajnov (1889–1954) je bil pisatelj, slikar, teozof in mistik. Pisal je poezijo, prozo ter kulturnozgodovinske študije s področja likovne umetnosti, folklore in etnografije. V odzivih na njegovo prvo knjigo *Bogomilske legende*, objavljeno leta 1912 pod psevdonimom Anonim, je bil avtor označen kot »talent, kakršnega doslej še nismo imeli«, njegov prvenec pa kot »pomemben dogodek«. V bolgarščino je prevedel delo *Tako je govoril Zaratustra* Friedricha Nietzscheja. Leta 1919 se je odpravil na veliko popotovanje po Egiptu, Siriji, Palestini in Mali Aziji. Zaradi romana *Med puščavo in življenjem*, posvečenega življenju Jezusa Kristusa, je bil izobčen iz pravoslavne cerkve. V eseju *Dve besedi o sebi* Rajnov razkriva: »Veliko stiske in revščine sem izkusil, česar ne obžalujem: prav to me je spodbudilo, da sem začel oporo iskati v sebi in se nisem nikomur predal. Veliko sem hodil po naših krajih, po vsej Bolgariji, da bi se naučil jezika; sram me je bilo, da svojega jezika ne znam in da moram uporabljati tuje besede. Hodil sem tudi po Vzhodu [...]. Iskal sem sledi izgubljenih

duhovnih gibanj ...« V svojem predavanju Mistika in nevera, ki ga je junija 1919 imel v Vojaškem klubu v Sofiji na povabilo Teozofskega društva, pa je povedal: »Nevernik stremlji k rušenju, mistik pa k ustvarjanju. Religijo lahko opredelimo kot pot, po kateri človeška duša išče Boga. Mistika pa je steza, tisti bolj neposreden in strm vzpon, po katerem človek Boga najde. Mistik si prizadeva ustvarjati, ne rušiti. Verjame v plemenito, v dobro v človeku; v vsaki človeški pojavnosti išče dragoceno, pozitivno. Ni pomembno, ali sta atom ali energija nesmrtna. Pomembno je, da so snov, sila, življenje in zavest različna stanja božanske dejavnosti, različne manifestacije božanske narave, ki se nam razodeva v tej ali oni obliki: bodisi kot snov in sila, bodisi kot življenje, bodisi – nazadnje – kot zavest. Tako kot v marmorju obstaja ujet angel, ki ga skuša kipar obuditi, ko ga z dletom in kladivom osvobaja odvečnih plasti, tako tudi v človeku živi Bog, ki ga mora človek osvoboditi za zavestno življenje, tako da odstrani tisto, kar ga duši. Bogomili, ki predstavljajo najmočnejše mistično gibanje, rojeno v naši deželi, so bili 'Božji delavci'!« (Rajnov 1919)

Naslednja avtorja, Vladimir Poljanov in Svetoslav Minkov, sta predstavnika *diabolizma*, ki se je v bolgarski literaturi pojavil v obdobju med svetovnima vojnama kot sodobna, dotlej neznana modernistična smer, navdihnili pa sta jo srednjeveški dualizem in E. T. A. Hoffmann. Prežeta je z iracionalnim, fantastičnim in grotesknim kot posebno vizijo avtomatiziranega urbanega prostora. V istem umetniškem kontekstu secesijske estetike je svoja prva pripovedna dela ustvaril tudi zadnji avtor v tej antologiji – Emilijan Stanev.⁹

Vladimir Poljanov (1899–1988) je študiral medicino na Sofijski univerzi, v Gradcu in Münchnu (1919–1923) ter filozofijo na Dunaju (1922), v Varšavi pa je diplomiral iz režije (1939). Tam se je seznanil z različnimi tipi gledališča: ekspresionističnim, realističnim in naturalističnim. V obdobju 1941–1944 je bil ravnatelj Narodnega gledališča v Sofiji, v letih 1942–1945 pa Državne gledališke šole. Bil je tudi med ustanovitelji bolgarskega PEN-a in njegov sekretar (1926–1932). Visoko je cenil *Bogomilske legende* N. Rajnova. Njegovo zgodnje delo spada v kontekst diabolizma z močnim poudarkom na kriminalnem. Uporablja tehniko montaže v filmu in igralsko načelo. Poljanov je izrazito urbani

⁹ Zanimivo je, da je tudi poezija iz tega obdobja sledila istim literarnim trendom. Dva največja bolgarska pesnika tistega časa – Geo Milev in Atanas Dalčev – sta objavila zbirki z emblematičnimi naslovi: *Ikone spijo* (Milev 1922) in *Hudičevsko* (Dalčev 1927).

pisatelj, ki v vsakdanjiku išče izjemno in skrajno. V večini njegovih del je prisoten dvojnik, ki uteleša nenavadno in neulovljivo. Po eni strani je to refleks ekspresionizma, po drugi pa odraz socialne krize v dvajsetih letih 20. stoletja.

Zgodba *Črni dom* (1928) temelji na ideji o razcepljeni osebnosti. Glavni junak sreča človeka, ki mu je izrazito podoben. Njegovo zanimanje za drugega kmalu postane zelo intenzivno, v njem vidi nekaj maničnega, začne ga spremljati in povezovati z vse pogostejšimi primeri ponorelih žensk, ki se nenedoma pojavijo na mestnih ulicah – vse z nasilno izpuljenimi lasmi in očitno prestrašene. Skrivnost se razjasni na koncu: junak je duševno bolan in prav on je nasilnež, ki sadistično zlorablja svoje žrtve – dekleta iz provinc, ki iščejo stanovanje v prestolnici. Sledi razvoj nagnjenosti k zločinskim dejanjem z izraženimi shizofrenimi potezami. Bolezen se razvije v bolečo strast do žensk: erotomanijo, perverznost in fetišizem, osredotočen na lepe ženske lase. Pri-poved je dinamična, avtorjevi opisi bolezenskih stanj pa, zahvaljujoč njegovi medicinski izobrazbi, grozljivo verodostojni.

Svetoslav Minkov (1902–1966) je obiskoval vojaško šolo v Avstriji, Trgovsko-poslovno akademijo v Münchnu, na sofijski univerzi pa je študiral slavistiko. Je eden najbolj izobraženih bolgarskih pisateljev, dolgoletni novinar, urednik, prevajalec in bibliotekar. V obdobju 1942–1943 je bil član bolgarskega diplomatskega predstavništva v Tokiu. Svoje prvo delo *Newtonov binom* je objavil leta 1920. Prejel je mednarodno nagrado za mir Nexio.

Minkov je dosegel za pozno ekspresionistično poetiko značilno načelo depersonalizacije, ko človek izgubi podobo živega bitja in ga nadomesti naprava, robot, avtomat brez imena ali formalno poimenovanje, ki ga prikrajša za specifično fizionomijo. Po njegovi filozofiji do bistva stvari (med katerimi sta najpogostejše pojma lepota in smisel) ni mogoče nikoli priti, ker bistvo ne obstaja; substanca je od znotraj prazna, prazne pa so tudi eksistencialne vrednote. V tem smislu imajo groteskni učinki pri Minkovu izrazito socialno dimenzijo – ljudje so deformirani, ker so brez upora sprejeli pogoje civilizacije, postali so njen resignirani del, spremenili so se v stvari, v material, potreben za eksperiment neke precej grozeče in negotove realnosti, v kateri so zabrisane meje med visokim in nizkim, sakralnim in profanim, božanskim in hudičevskim.

Emilijan Stanev (1907–1979) je svoje prve tekste objavil leta 1931. Pisal je animalistične zgodbe, socialno prozo, zgodovinske romane in novele. Leta 1948

je izšlo eno njegovih najbolj znanih del – povest *Tat breskev*.¹⁰ V kasnejših delih se loteva filozofsko-mističnih tem. Stanev je eden redkih avtorjev iz obdobja totalitarizma v Bolgariji, ki si je že leta 1977 v anketi, ki jo je izvedel literarni zgodovinar prof. Ivan Sarandev, dovolil izraziti svoje stališče do zgodovine v kontekstu srednjeveškega dualizma. Citiram del njegovih razmišljanj: »Upiramo se Bizancu, vsemu, kar prinaša. Upiramo se bizantinskemu pravoslavlju z bogomilstvom preko tistih fevdalcev, ki so se odcepili od centralne oblasti in nato nastradali. To so pojavi, ki jih naši zgodovinarji še niso povsem obvladali. Rekel bi, da nam manjka filozofija zgodovine. [...] Poleg moralnega upora človek nosi tudi estetski upor. [...] Umetnik mora premagati hudiča, premagati negacijo. Tu je umetnost. [...] Umetnost je otrok ljubezni.« (Sarandev 1977: 56, 106, 125) In še ena izjava pisatelja, zapisana v dnevniku njegove žene Nadežde Staneve: »Želim pokazati tudi bogomilstvo z njegovo metafiziko. Naš narod je v tistem času bil še poganski in ni bil dozorel za krščansko idejo, ta mu je bila vsiljena. Zato bogomilstvo vsebuje veliko protislovij in raznolikosti, stare predstave o svetu in človeški duši, pomešane z novimi, manihejskimi. Bogomilstvo je razkrajalo srednjeveško državo, a tudi duha Bolgara.« (Vasilev 2008)

Zgodba *Lazar in Jezus* z natančno žanrsko oznako *apokrif* je nastala med januarjem in aprilom 1977 in je eno izmed zadnjih dokončanih Stanevovih del. V evangelijskem tekstu je Lazar priča skrivnosti, pri Stanevu pa postane orodje popolnega dvoma in nevere. Zaključni stavek se glasi: »To je zgodba od mrtvih vstalega Lazarja, o katerem evangelij molči.« Naslov zgodbe izpostavi dva glavna junaka, Lazarja in Jezusa, prezre pa tretjega, prav tako pomembnega – Judo. V zapletanju odnosa med Lazarjem in Judom se vzpostavi rivalstvo glede prave personifikacije zla. Po Stanevu je najzanimivejši in tudi najbolj tragičen lik Judo, saj izda svojega učitelja, da bi rešil njegovo delo. To gnostično razumevanje izdaje v veliki meri odraža filozofski duh dela. Na svoji zemeljski poti ima Jezus dva ljubljena učenca – Lazarja in Judo. Vesta tisto, česar drugi ne razumejo, ker sta posvečena v njegovo veliko skrivnost učenja. Zgodba se osredotoča na temo izdaje, obenem pa ji skozi moč dvoma uspe potrditi transcendentno moč vere. Vstajenje Lazarja je semantični in kompozicijski center. Stanev junaka namerno predstavi kot norca – to je značilno za večino ezoteričnih sistemov in verovanj. Lazar prizna, da se boji srečanja z Jezusom in tega, kar bi mu lahko storil. A njegov strah dodatno spodbuja vera, po kateri

10 Povest je bila prevedena v slovenščino v: *Antologija bolgarske književnosti II*, Ljubljana, Znanstvena založba 2009: 207–243.

se tisti, ki veruje v Kristusa, ne bo več bal smrti. In ko ta strah izgine, izgine tudi strah pred oblastjo. Vstajenja je deležno telo, ne duh. Zgodba ponuja drugo perspektivo, zrcalno obrnjeno zgodbo, ki sicer potrdi kanonično, hkrati pa pokaže svojo apokrifnost (po Vasilev 2008).

* * *

Antologija bolgarske dualistične proze je nastala kot prevajalski projekt lektorata za bolgarski jezik, literaturo in kulturo na Oddelku za slavistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani že v študijskem letu 2017/18, vendar je bila njena izdaja omogočena šele zdaj. Iskreno se zahvaljujem svojim nekdanjim študentom Maji Kovač, Magdaleni Cvetkovi, Petri Meterc, Mateju Tratniku in Juretu Gendeju, ki so izbrana besedila prevedli, in prof. dr. Namiti Subiotto, ki je prevode uredila in prevedla še spremno besedo.

Zaključujem s pronicljivo pesmijo velikega bolgarskega pesnika Binja Ivanova (1939–1998):

Pesem bogomilov

Pljuvamo na vaše svete spise,
na obrede vaše pred oltarji,
na ikone in cerkvene prapore,
na vaša žezla
in vaš prestol.

Pljuvamo na zlate obložene mize,
na jezike vaše, ki hvalnice pojo,
na grbe
in vaš denar.

Le tebi, Bog ubogi, slava.

Tebi, ki si bled in samcat,
brez mesta svojega na zemlji.
Tebi, ki nisi slišan niti uzrt,
tam, kjer svetloba se začenja.

Tebi slava. Grmade grabijo
in mi gorimo po poteh temačnih.

Kdor je uzrl, že ve:
s tem ognjem tudi noč bo osvetljena.

Prevedla Namita Subiotto

Literatura

- DIMITROV, Ljudmil (ur.), 2009: *Antologija bolgarske književnosti II*. Ljubljana: Znanstvena založba.
- VASILEV, Sava, 2008: Evangelie ot Lazar. (Raskazăt »Lazar i Isus« od Emilian Stanev. [Василев 2008: Василев, Сава. Евангелие от Лазар. (Разказът „Лазар и Исус“ от Емилиян Станев).] <https://liternet.bg/publish/savasilev/evangelie.htm>
- EKZARH STEFAN, 2012: *Bogomilite i prezviter Kozma*. Sofija: Iztok-Zapad. [Екзарх Стефан 2012: Екзарх Стефан. Богомилите и презвитер Козма. София, „Изток-Запад“.]
- IVANOV, Jordan, 1925: *Bogomilski legendi*. I. izd. Sofija. [Иванов 1925: Иванов, Йордан. Богомилски книги и легенди. I изд. София.]
- KUTZLI, Rudolf, 2023: *Po sledite na bogomilite. Izkustvo, nahodki, simboli*. Sofija: Zamoniya. [Куцли 2023: Куцли, Рудолф. По следите на богомилите. Изкуство, находки, символи. София. „Замония“. Превод Светослав Коев.]
- MALINOVA-DIMITROVA, Ljudmila, 2002: »Naj-vjarnata straža«. V: *Literaturen forum*, št. 23 (507), 11. 6.–17. 6., 9–10. [Малинова-Димитрова 2002: Малинова-Димитрова, Людмила. „Най-вярната стража“. В: *Литературен форум*, бр. 23 (507), 11.06.–17.06.: 9–10.]
- MINČEV, Georgi, 2025: *Kozma Prezviter i negovoto »Slovo sreštu ereticite«*. Sofija: Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Ohridski. [Минчев 2025: Минчев, Георги. Козма Презвитер и неговото „Слово срещу еретиците“. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.]
- NIKOLOVA, Vidka, 2005: *Bogomilstvoto. Predobrazi i idei. Bălgarskoto novozavetno mislene*. Sofija: M-8-M. [Николова 2005: Николова, Видка. Богомилството. Предобрази и идеи. Българското новозаветно мислене. София. „М-8-М“.]
- PELIN, Elin, 1978: *Săčinenija*. Tom 6. Sofija. [Пелин 1978: Пелин, Елин. Съчинения. Том 6. София.]
- PICCHIÒ, Riccardo, 1993: *Pravoslavnoto slavjanstvo i starob'lgarskata kulturna tradicija*. Sofija: Universitetsko izdatelstvi Sv. Kliment Ohridski. [Пикио 1993:

Пикио, Рикардо. Православното славянство и старобългарската културна традиция. Превод Алда-Джамбелука Коссова. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.]

RAJNOV, Nikolaj, 1919: Mistika i bezverie. (Predavanje v Vojaškem klubu v Sofiji na vabilo Teozofskega društva, junija 1919). [Райнов 1919: Райнов, Николай. Мистика и безверие. (Лекция, изнесена във Военния клуб в София, по покана на Теософското общество, юни 1919.)] <http://www.palitrabg.net/7m.htm>

SARANDEV, Ivan, 1977: Emilijan Stanev. Literaturni anketi. Sofija: BAN. [Сарандев 1977: Сарандев, Иван. Емилиян Станев. Литературни анкети. София, БАН.]